

Sokratiska samtal

AV ANN S PIHLGREN

Den sokratiske dialogen är ett speciellt sätt att föra ett samtal som kan utveckla barns och vuxnas sätt att tänka och för att de därigenom ska nå insikt i centrala idéer och värden. Utgångspunkten för sådana sokratiske samtal är berättande texter av olika slag, bilder, filmer mm. På Freinet-skolan Mimer bedriver jag som rektor tillsammans med personalen ett forskningsprojekt i samverkan med Lärarhögskolan i Stockholm, där vi framför allt avser att följa vilka effekter samtalen får i barngrupper, som systematiskt och återkommande arbetar med samtalen som arbetsform. Arbetet har skett i form av ett projekt under 4 år, där vi följt sex barngrupper med hjälp av videofilmade samtal och intervjuer. Insamlandet av material är nu i stort sett klart och projektet går in i nästa fas av transkribering och tolkning. Vi har under projekttiden parallellt arbetat med samtalen i personalgruppen som ett eget projekt. Samtalens bakgrund och inspirationskällor, metod samt de resultat som hittills kunnat erhållas presenteras kort i denna artikel. Jag utgår i artikeln från min verksamhet som pedagog. Det sokratiske förhållningssättet är dock användbart inom en rad andra discipliner. Som ett alternativ till de vanliga metoderna för individ- och grupp-utveckling, som ofta har sin grund i psykologin, finns idag nya arbetssätt för handledning och kompetensutveckling av ledare och team. Gemensamt för några av de nya metoderna är att de har sin grund i filosofi och inte i psykologi. Filosofisk vägledning eller rådgivning är t.ex. ett relativt nytt begrepp, som vuxit fram under 1990-talet i Europa och USA. Vägledningen innebär att man använder sig av filosofiska idéer i handledningssituationer. Inom sjukvård och äldreomsorg kan t.ex. samtalen användas för att belysa livssituationer och för att stimulera intellektet.

SOKRATES OCH VÅRA INSPIRATIONSKÄLLOR

Samtalen är inspirerade av Sokrates sätt att genom dialog få antikens atenare att tänka djupare kring de stora livsfrågorna. Sokrates, den antika filosofen, gick runt på Athens gator och ställde frågor, i syfte att fördjupa sitt eget tänkande såväl som tänkandet hos dem han frågade. Platon skrev ner Sokrates dialoger och vidareutvecklade idéerna. Själv kallade Sokrates sin metod för "majevtik", d.v.s. förlossningspedagogik. Han tänkte sig att varje människa har de rätta, inre värdena inom sig och att majevtiken kan få dem att se klarare och tydligare vilka dessa är. Här finns ursprunget till att dialog är en central företeelse i vårt samhällsbygge. Västerlandets kulturvaggas finns i den klassiska dialogen. I det klassiska lärandet liksom i skapandet av konst och nya idéer har dialogen som arbetsverktyg stått i centrum. Själva demokratins väsen är dialog. Det är i dialogen vi kan komma överens om det gemensamma i samhället, genom dialog löser vi konflikter utan våld.

Under senare tid har det "sociokulturella paradigmat" genombrott inom forskarvärlden lett till en förnyad diskussion om att lärande och tänkande sker i dialog mellan individer. Idéer från t.ex. Bakhtin och Vygotsky innebär en syn på lärandet som en social process som utvecklas i mötet mellan två eller flera personer. Kommunikationen mellan individerna utvecklar samtliga deltagares tänkande. Vad man menar är att lärande sker just i mötet mellan

individer. I mötet, när vi utbyter tankar och idéer med någon annan, förändras och utvecklas vår egen bild av världen. Våra tankar och idéer förändras också den vi möter. Själva tänkandet tycks starta och framför allt utvecklas genom mötet och kommunikationen, något som stärks av modern spädbarnsforskning. Tänk på mamman och spädbarnets första, ofta ordlösa dialoger, hur de anpassar sig och lär sig av varandra. Vygotsky menar att vi alla har en "proximal utvecklingszon", d.v.s. en zon för möjlig utveckling. Själva kan vi med mognad, egna erfarenheter och försök komma långt i utvecklingen. Men, menar Vygotsky, vi kommer inte åt hela vår potential utan att samspela med en annan människa, ofta en mer kunnig, ibland bara någon som ställer de rätta frågorna. Genom frågor och problematisering, genom att höra den andres synpunkter och tankar kan vi plötsligt få syn på något som tidigare varit fördolt för oss. Pusselbitarna, som vi hade sedan tidigare men inte fick ihop på egen hand, faller plötsligt på plats och vi förstår och har utvecklats mer än vi skulle klarat på egen hand. Den proximala utvecklingszonen kan endast nås i samspel med andra.

I samhällsdebatt och genom bl.a. den nuvarande läroplanen har skolans uppdrag att stå för och vidarebefordra en gemensam värdegrund betonats allt starkare. Etik och moral har blivit viktiga ingredienser i den pedagogiska debatten. Här finns dock flera svårigheter att ta ställning till, främst vad gäller vilka metoder som är lämpliga eller effektiva för att överföra värdegrund och etik. Ska de rätta värdena läras ut eller ska barnen tillägna sig ett eget etiskt förhållningssätt? Hur går man tillväga för att den etik som man lär sig inte blir ytlig fernissa? Hur ska var och en få en egen, inre etisk kompass? Vilka metoder är effektiva? Ett mycket stort antal undersökningar har genom åren visat att undervisningens kod är i stort oföränderlig: läraren pratar, eleverna lyssnar eller besvarar frågor, som läraren redan vet svaret på. Det har också visat sig vara mycket svårt att bryta detta mönster, trots att lärarna gjorts medvetna om mönstret och trots försök med introduktion av andra metoder. Samtidigt har Olga Dysthe, Roger Säljö m.fl. forskare på senare tid diskuterat tänkbare möjligheter att vidareutveckla arbetssätt, där idéerna om dialogen som bas för lärandet är grundläggande.

I USA har de s.k. Paideiaskolorna arbetat vidare utifrån Mortimer J. Adlers pedagogiska manifest, som bl.a. innebär att man tog ställning för att arbeta inom all undervisning, i alla ämnen, med tre innehållskategorier. De tre innehållskategorierna ger tre olika arbetssätt:

- Ny kunskap som tillförs av läraren, av experter, av böcker m.m., där läraren fungerar som undervisare
- Utvecklandet av intellektuella färdigheter, färdighetsträning, där läraren fungerar som coach (tematiskt arbete t.ex.)
- Utökad förståelse för idéer och värden, där läraren fungerar som seminarieledare, d.v.s. en motsvarighet till våra Sokratiske samtal.

Paideiaskolorna avser att återinföra en klassisk utbildning. Med klassisk menar man att lärande sker i kommunikation och att lärandet ska ske så att eleven får en fördjupad insikt både av de olika ämnens kunskapsstoff och ämnets själva kärna och av hur man lär sig på bästa sätt.

Man menar att alla bör ges en gemensam grundutbildning i vårt gemensamma kulturarv, med gemensamt stoff kring problemlösning, kommunikation, teamwork. Man fokuserar framför allt på att utveckla arbetsformer för utökad förståelse för idéer och värden, genom de seminarier om värdefrågor utifrån klassiska texter, som man kontinuerligt håller i undervisningen. Paideiaskolorna menar också att det som gäller för barnen även måste gälla för de vuxna som arbetar i förskolor och skolor. Vuxna måste utveckla sitt eget tänkande kontinuerligt för att kunna vägleda och utveckla barns tänkande.

Flera forskare inom kognitiv terapi har uppmärksammat den s.k. Sokratiska metoden som effektiv vad gäller att förändra skadliga eller destruktiva tankemönster hos patienter. Terapeuten ställer helt enkelt frågor till patienten, för att hjälpa denne att tänka vidare, att själv hitta tankeluckor eller ologiska "feltänk". Frågandet och det gemensamma samspelet bygger på att terapeuten visar respekt för patienten som individ och tänkare. Terapeuten och patienten har gemensamt förtröstan i att patienten, med hjälp av terapeutens frågor, ska hitta rätt lösning på problemen. Man använder sig alltså av patientens "proximala utvecklingszon".

Litteraturens (och konstens) läkande förmåga för individer i svårigheter eller inför annorlunda eller okända livsval har uppmärksammats av bl.a. Mats Trondman och Ben Furman. Båda menar att personer i denna typ av situationer i intervjuer ofta uppger att de använt litteratur för att komma vidare i sitt tänkande, få tröst eller att förstå något som de inte förstod. De läser då inte facklitteratur eller böcker om hur man löser sina problem, utan skönlitteratur, poesi och liknande. De intervjuade menar att de får hjälp och stöd och nya insikter genom att läsa om böckernas personer och hur de tacklar olika livssituationer. De använder alltså böckerna och deras personer som samspeletpartner för att komma åt sin "proximala utvecklingszon".

Det är alltså av intresse att pröva arbetssätt som kan ge möjlighet för barn och vuxna att utveckla det dialogiska lärandet.

DET SOKRATISKA SAMTALET SOM ARBETSFORM

Under ett forskningsprojekt på fyra år har vi på Freinet-skolan Mimer nu använt det Sokratiska samtalet som arbetssätt på personalkonferenserna och i barn- och elevgrupperna för att ge möjligheter att skapa och förstärka goda "dialogiska mönster" i barn- och personalgruppen, lära känna varandra bättre och skapa gemensamma förhållningssätt och en gemensam värdegrund på hela enheten. Det Sokratiska samtalet utgår från "texter" som innehåller etiska problem eller dilemman, motsägelser, tvetydigheter, som kan ge upphov till flera tolkningar och kräver tänkande och resonering, utan att erbjuda ett "rätt" svar. Med "text" kan såväl litteratur, bilder, filmer, matematiska problem, ritningar, tabeller m.m. avses. Alla i seminariegruppen får texten i förväg och studerar den enskilt. Därefter samlas vi till seminarium.

Deltagarna uppmanas under seminariet att tänka djupare med hjälp av varandra. Seminariet blir på så sätt ett verktyg för en kommunikativ process mellan

de deltagande, där gruppen utvecklas i ett gemensamt "grupptänk" och slutmålet är att stärka varje individs eget tänkande och lärande. Innan seminariet börjar gör seminarieledaren klart de spelregler som finns i det Sokratiska samtalet:

- Gemensamt utforskande genom eftertänksam dialog
- Inga "rätt" eller "fel" (men mer eller mindre underbyggda argument)
- Lyssna
- Vara beredd att ändra sin ståndpunkt

Att vara seminarieledare är en uppgift som är mycket olika den traditionella lärar- eller ledarrollen. Man ställer frågor som man inte har svaret på själv och man vet egentligen aldrig hur seminariet ska utspinna sig eller vart det ska ta vägen. Seminariets avsikt är inte att gruppen ska komma fram till ett gemensamt svar, snarare motsatsen. I seminariet finns inga "rätt" eller "fel" svar. Däremot finns det mer eller mindre välunderbyggda tankar och idéer. Det är seminarieledarens uppgift att se till att varje deltagare tänker under seminariet. Det kan ofta betyda att seminarieledaren måste ifrågasätta eller ställa motfrågor och ge motargument till de deltagande. Seminarieledaren måste vara koncentrerad på att följa samtalets tråd och samtidigt försöka få gruppmedlemmarna att kommunicera med varandra, att tänka vidare och djupare. Som seminarieledare måste man vara genuint intresserad av att utforska de mänskliga värden som seminariet tar upp.

Det är också seminarieledarens uppgift att visa på hur ett dialogiskt samtal ska ske. Det finns en del "dialogiska dygder" som bör följas om seminariet ska ge god effekt i tänkande och utveckling. Man bör inte falla in i debatt, d.v.s. förfäktat sin egen åsikt utan att lyssna på den andres argument, man bör inte avbryta o.s.v. Ofta kan seminariet inledas med att gruppen tillsammans sätter upp gemensamma kommunikativa mål för detta tillfälle, t.ex. "Vi ska lyssna mer på varandra denna gång" eller "Vi ska försöka titta på den vi talar till". Var och en kan också sätta upp egna individuella mål i inledningen av seminariet, t.ex. "Jag ska inte avbryta någon idag" eller "Jag ska yttra mig under diskussionen".

Seminarieledaren väljer den text som seminariet ska behandla. Valet av text är ofta mycket viktigt för att seminariet ska lyckas. Texten får inte vara för enkel för deltagarna. Den får inte vara självklar eller uppfostrande, t.ex. innehålla en självklar sensmoral eller lösning. Texten ska kunna ge upphov till en mängd åsikter och idéer om de mänskliga värden som ska diskuteras.

Gruppstorlekarna kan vara olika, men de bästa seminarierna brukar ske i grupper med 8-15 deltagare. Består gruppen av färre deltagare är risken att de blir överens för snabbt för att de ska främja ett fördjupat tänkande. Bli gruppen större är det svårt att låta alla komma till tals. Några deltagare kan också välja att observera seminariet och komma med konstruktiv feedback till deltagarna efteråt.

SAMTAL I GRUPPER AV PERSONAL I ARBETSLAG

Texter vi använt för vuxengrupper är bl.a. "Fursten" av Machiavelli, "Det går an" av C J L Almqvist, "Det osynliga barnet" av Tove Jansson, "De pedagogiska konstanterna"

av Celestin Freinet, "Hur man älskar ett barn" av J Korczak, "Den goda människan i Sezuan" av Bertold Brecht, filmen "Döda poeters sällskap", och bilden "Porträtt av Siriaco" av da Rocha och "Dans i det blå" av Peter Dahl.

Samtalen inleds med en inledande fråga, som alla kan svara på om de är bekanta med "texten". Frågan har inte något rätt svar och ska kunna ge upphov till många åsikter och infallsvinklar. Här försöker vi gemensamt se till att alla får ett utrymme att besvara frågan. Det gör det lättare för alla att delta under resten av seminariet. Därefter försöker vi gemensamt analysera texten, d.v.s. fördjupa vårt eget tänkande i kommunikation med författaren, målaren o.s.v. samtidigt som vi genom diskussion försöker föra vårt eget och varandras tänkande vidare. Ofta är vi då redan inne på den "sokratiska frågan", d.v.s. den värde- eller livsfråga som seminariet berör. Sällan tycker vi lika, men det är ju inte heller meningen. Att tycka lika för inte samtalet och tänkandet vidare. Däremot har det under tiden vuxit fram en respekt för varandras tänkande som avspeglas i seminarierna idag. Är textvalet bra och seminariet lyckat fortsätter diskussionen ibland flera veckor efter seminariet.

Skulle du ha sagt ja till Saras erbjudande?

Så var t.ex. fallet med Carl Jonas Love Almqvists text, sjunde kapitlet ur "Det går an", skriven för ca 300 år sedan.

Handlingen i boken är följande:

Albert träffar Sara på en resa och de blir förälskade. Albert är på resa i sitt arbete och Sara har en liten glas-mästarrörelse, som hon driver för sin mors räkning efter sin fars död. Albert vill följa Sara, men Sara vill inte gifta sig med Albert. Dels tror hon inte att man blir lycklig i äktenskapet, hon har sett för många olyckliga sådana, dels skulle hon också bli av med sin rörelse och sina egna medel som gift. Hon föreslår i det sjunde kapitlet av boken istället Albert en annan lösning. Hon erbjuder Albert att hyra de rum hon har högst uppe i sitt hus och att de ska vara tillsammans för resten av livet, men inte gifta sig. Ett slags särboförhållande alltså.

Vårt seminarium inleddes med frågan: "Om du fick samma erbjudande som Albert av den du älskade, skulle du säga ja?" Redan här blev diskussionen intensiv, eftersom flera av de deltagande tyckte olika. Det visade sig att man i flera arbetslag redan hade diskuterat Saras erbjudande under veckan på kafferaster och under luncher och nu ville fördjupa sina idéer. Tommy tyckte bestämt att Saras erbjudande var själviskt och att det knappast tydde på att hon älskade Albert. Elisabeth skulle tacka ja, men i väntan på att den hon älskade skulle våga ha ett djupare förhållande. Niclas däremot hävdade att Saras erbjudande är ett erbjudande om ett förhållande, där var och en fortsätter att vara individer och att det är att visa en mycket större kärlek än om man vill binda och kontrollera någon. Utifrån texten försökte vi utröna vad erbjudandet egentligen innebar, vilka nackdelar Sara ser med äktenskap och samboförhållanden och hur det förhåller sig till våra egna erfarenheter av relationer.

Frågan om vad som är verklig kärlek och vilka konsekvenser den får för hur förhållandet kommer att bli har fortsatt att diskuteras av oss i personalgruppen under

våren, på raster och vid andra möten, ofta med Saras erbjudande som referens.

VEM ÄR GOD OCH VEM ÄR OND?

Nyligen hade seminariet två scener ur Bertold Brechts pjäs "Den goda människan i Sezuan" som underlag. Texten valdes efter ett "kafferastsamtal" mellan två i en personalgrupp om huruvida det är möjligt att tillgodose de önskemål och krav som andra människor har på en, utan att utplåna sig själv.

Pjäsen inleds med att några gudar skickats ut på ett strapatsrikt uppdrag till jorden. Om de kan hitta en enda god människa kommer jorden att få fortsätta att existera, annars ska den förgöras. När de nästan givit upp erbjuds de husrum och mat av Shen Te, en fattig prostituerad. Gudarna ger sig därmed glada av, för att meddela att det finns en god person på jorden. Som tack ger de Shen Te pengar. Shen Te köper sig en liten tobaksaffär. Men Shen Te blir snart utnyttjad av sina medmänniskor, som snyltar och förstör för henne. Hon klär då ut sig till sin kusin, Shui Ta. Han driver snart in pengarna, rensar upp bland snyltarna och gör den lilla tobaksbutiken till en blomstrande affär. Shen Te växlar mellan att vara sitt verkliga jag, som ger till medmänniskorna och att vara sin kusin Shui Ta, som ser till att bevaka Shen Te's rättigheter. Allt oftare blir det dock kusinen Shui Ta som är på plats. Till slut har Shen Te helt försvunnit, tobaksaffären går bättre än någonsin och kusinen gör stora pengar och begär också en rad illdåd på vägen. Till slut stämmer befolkningen Shui Ta inför domstol för att ha dödat eller bortfört Shen Te. Domarna visar sig vara gudarna från spelets början. Shen Te avslöjar sitt dubbelspel och menar att det inte går att vara god i en så ond värld.

Seminariet inleddes med att var och en enskilt fick ta ställning till vem vi skulle vilja ha till vän, Shen Te eller Shui Ta, "kusinen". Diskussionen som följde blev intensiv. Niclas började med att tycka att Shen Te är den man helst vill ha som vän, eftersom hon är god och vänlig. Det är mitt eget ansvar att inte utnyttja henne i en relation. Men Peter och Hasse höll inte alls med! Hon är för velig och mesig, ansåg de, det skulle man inte stå ut med. Med kusinen är det istället raka puckar. Anneli menade att Shen Te är så självutplånande att man som vän skulle ha svårt att se det och inte kunna hjälpa till. Kusinen vet man var man har. Carina höll med. Kusinen känns ärligare, Shen Te skulle jag vara tvungen att "läsa" hela tiden, menade hon. Är Shen Te oärlig menar du, frågade Niclas? Det här är jättesvårt, sa Cecilia. Jag ser mig själv som Shen Te ibland, men rätt som det är blir man tvungen att bli kusinen och sätta gränser, eftersom andra utnyttjar en. Det höll Tommy med om. Om man är som Shen Te blir man istället tvungen att bli jättearg när man måste sätta gränserna som "kusin". Men det finns goda människor som inte låter trampa på sig, utbrast Gunne. De är de verkligt goda, Shen Te är inte sån. Jag håller med, sa Gertrud. Man kan vara god utan att bli någons dörrmatta, men då måste man sätta gränser. Annars lämnar jag ju över ansvaret till den andra att sätta upp mina gränser. Men går det att vara god i ett ont samhälle?, frågade Kjell. Just det, sa Niclas. Jag ändrar mig om Shen Te, men inte av de skäl som ni anfört.

Jag tror att hon bara är ute efter att smöra för gudarna, hon är inte god egentligen, hon tror att hon ska få någon belöning. Kanske är hon ofullkomlig i sin väg mot godhet, menade Marita. Kanske är "kusinen" ett mellansteg och därefter har hon ett val. Antingen kan hon utnyttja och hämnas på sin omgivning eller så kan hon bli den där verkligt goda människan som Gunne pratar om, den som är god och kan sätta gränser.

Kan man vara god och samtidigt skydda sig själv? Går det att vara god utan att skydda sig själv? Måste godheten vara slug? Går det att vara god mot onda människor utan att gå under? Frågorna finns fortfarande kvar.

RESULTAT AV DE SOKRATISKA SAMTALEN

Vi har nu använt oss av arbetsformen i personalgruppen under fyra år och vi kan genom de olika utvärderingar vi gjort se mycket positiva resultat. Arbetsklimatet i hela personalgruppen har förbättrats under åren och är nu mycket gott. Flera av dem som inte tidigare ansett sig som teoretiker har upptäckt att de är goda tänkare. Det har stärkt självkänslan hos många. I samtalen möts Freinetkolan Mimers alla yrkesgrupper på lika villkor. Här behöver man inte ha förkunskaper eller utbildning eller någon särskild ålder. Livsfrågor kan alla diskutera och personer utan någon högre utbildning kan bidra med kanske den viktigaste tanken för att föra seminariet vidare. Personalen har långsamt skaffat sig en gemensam syn på hur vi ska hantera värdegrunden och etiska och moraliska frågor såväl i arbetet som i privatlivet. Kommunikationen i personalgruppen har blivit öppnare. Det respektfulla sätt man förhåller sig till varandras olika åsikter i de Sokratiska samtalen tycks ha en överspridning även till de vardagliga samtals- och feedbacksituationer, där vi är oense eller behöver reda ut ett dilemma.

I barngrupperna kan man redan efter insamlingen av material konstatera att seminariets arbetsform ger individen ett mer utvecklat tänkande, god social kompetens och ökat självförtroende som tänkande och lärande individ, färdigheter i logik, argumentation samt ett eget etiskt förhållningssätt. Av intervjuerna framkommer att man måste se samtalets utfall i olika aspekter. Det förekommer t.ex. ett samspel mellan individens eget tänkande och gruppens tänkande, där den kollektiva processen fördjupar och för individens tänkande framåt, men där också det motsatta gäller. Gruppens dialog förs framåt och drivs vidare av de enskilda individerna.

"De andra säger nånting och då kommer man på. Man kanske har kommit på en grej som man ska svara på när man har läst den här boken, då kommer man på vad man ska svara, och sen så har man glömt bort det när man ska ha samtalet. Då kanske någon annan säger nånting som är liknande som det, så kommer man på det. /-/ Jag tänker själv, jag brukar tänka själv men det är enklare att de andra också är med."

Pojke 11:1, förskolegrupp 1

"De tänker ju först själva och sen så tänker väl hela gruppen. /-/ Det blir väl allas tankar, de som säger nånting."

Flicka 8:2, mellanstadiegrupp 2

Intervjuerna bekräftar också att barn som vuxna uppfattar samtalsättet som en viktig del för att samtalet ska kunna fortgå.

"Att man lyssnar bra, man kan säga emot, att man inte bara håller med ifall någon säger nåt /-/ Det måste man ju kunna prata med varandra och så, inte att det flödar på, inte bara sitter och lyssnar. /-/ Man säger ingenting, man bara håller med och så, det tycker inte jag är någon bra samtalsdeltagare om de inte pratar, man måste säga nåt. Men ifall man håller med dem, då är man en bra samtalsdeltagare."

/-/ Det som jag tycker är absolut dåligt, det är när man sitter och håller på med nånting annat, Håller på att flåta kompisens hår och sånt. /-/ Då lyssnar man inte, då lyssnar man verkligen inte. Då lyssnar man inte eller pratar inte. Och det tycker jag är absolut dåligast."

Pojke 2:2, mellanstadiegrupp 1

"Reglerna" för hur barn och vuxna ska agera blir på så sätt bli annorlunda i det Sokratiska samtalet än i den vanliga klassrumssituationen.

"- Man kan säga att man blir bättre varje gång för man lär sig mycket mer, att man... mer respekt för andra."

Flicka 17:2, mellanstadiegrupp 3

ANN S PIHLGREN

Tips på nätet

www.mimer.org
www.paideia.org
www.greatbooks.org
www.appa.edu

Litteraturhänvisningar och litteraturtips:

Adler, Mortimer, J, The Paideia Proposal
Bakhtin, M, Speech genres and other late essay, University of Texas Press
Dysthe, Olga, Det flerstämmiga klassrummet, Studentlitteratur
Furman, Ben, Det är aldrig försent att få en lycklig barn-dom
Marinoff, Lou, Platon, inte Prozac. Låt filosofin visa vägen genom vardagen, Natur och kultur
Roberts, Terry m.fl., The Power of Paideia schools, Defining Lives Through Learning, ASCD, USA
Säljö, Roger, Lärande i praktiken, Ett sociokulturellt perspektiv, Prisma
Trondman, Mats, 100 svenska arbetare, doktorsavhandling
Vygotsky, L S, Mind in Society, The development of higher psychological processes, Harvard University Press
Vygotsky, L S, Thought and Language, Harvard University Press